

Svetová literatúra ako emancipácia? Etela Farkašová a slovenská ponovembrová feministická literatúra

MARY ORSAK

DOI: 10.31577/WLS.2025.17.4.6

© Institute of World Literature

Slovak Academy of Sciences

© Mary Orsak 2025

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0

World literature as emancipation? Etela Farkašová and post-1989 Slovak feminist literature

Feminism. Gender. Etela Farkašová. *Stalo sa*. Slovak feminist organization ASPEKT.

World literature remains resistant to feminist interventions, but recent feminist critique of world literature has emphasized how the discipline's ideology of universality discriminates against women writers. Yet this essay examines how Slovak feminists in the 1990s embraced the emancipatory potential of world literature to circumvent the nation's patriarchal literary tradition. Etela Farkašová's (1943) oeuvre – and her novel, *Stalo sa* (It happened, 2005), in particular – demonstrates the vision of an alternate compendium of women's writing.

Štúdiá vznikla v rámci grantu VEGA 2/0127/23 „Slovenská literatúra v meziliterárnych a transkultúrnych súvislostiach“.

Mary Orsak
Faculty of Medieval and Modern Languages
Schwarzman Centre for the Humanities
University of Oxford
United Kingdom
mary.orsak@univ.ox.ac.uk
ORCID: 0009-0002-4948-4803

V posledných desaťročiach sa prestížny pojem svetovej literatúry stal terčom rôznej kritiky. Pod tlakom obvinení z „eurocentrického elitizmu“ (Watroba 2018, 57), orientalizmu a udržiavania imperiálnych hierarchií (Mukherjee 2014, 4), „komercializácie postkoloniality“ (Huggan 2001, 121), „strategického exotizmu“ (Brouillette 2007, 7) a „predstavy kultúrnej ekvivalencie a nahraditeľnosti“ (Apter 2013, 2) sa svetová literatúra dnes javí skôr ako symptóm neoliberalného trhového kapitalizmu než ako neutrálna vedecká kategória. Prečo by sa mala akademická a autorská obec upínať na exkluzívny a arbitrárny kánon veľkých majstrov, keď tzv. objektívne kritériá takého kánonu boli dávno diskreditované a štrukturálne nerovnosti cirkulácie literatúry odhalené? V tomto svetle nám možno produktívnejší smer výskumu naznačuje provokatívne vyhlásenie Hauna Saussyho: „Otázka nikdy nestála ‚Čo je to svetová literatúra?‘, ale ‚Odkiaľ máme túto predstavu a aký vplyv na nás ešte stále má?‘“ (2017, 403). Pri hľadaní odpovedí na tieto otázky sa obraciam na nečakané, ale veľmi zaujímavé miesto: slovenské feministické kruhy 90. rokov. V dekáde po páde berlínskeho múru, Nežnej revolúcii a rozpade Sovietskeho zväzu sa feministické vedkyne, spisovateľky a teoretičky na Slovensku konfrontovali s geopolitickou postsocialistickou transformáciou tým, že vytvárali transnárodnú solidaritu so ženskými hnutiami naprieč východnou a západnou Európou. Ako poznamenala rakúska sociologička Veronika Wöhrer, „Niektoré umelkyne a teoretičky považujú feministické východiská za spôsob, ako prekonať izoláciu, neviditeľnosť žien a ich prácu v rámci dominantného kultúrneho diskurzu“ (2003, nestr.; pozri aj 2003 – 2004, 192 – 195). Snaha o transnárodný a interdisciplinárny dialóg výrazne rezonuje v diele filozofky a spisovateľky Etely Farkašovej, ktorá vo svojich prácach prepája lokálne feministické iniciatívy a globálne intelektuálne tendencie. Jej dielo je dôkazom toho, ako slovenské feministické autorky zmobilizovali pre svoje potreby koncept svetovej literatúry nie ako oslavu kozmopolitnej univerzálnosti, ale ako kritický prostriedok odporu proti patriarchálnym národným literárnym tradíciám a zároveň prostriedok imaginácie alternatívnej budúcnosti pre tvorbu žien.

SVETOVÁ LITERATÚRA A FEMINIZMUS: MIESTA ZLOMU

Svetová literatúra, v zmysle kánonu aj disciplíny, prijíma feministickú kritiku veľmi pomaly, najmä ak to porovnáme s dynamikou akceptovania impulzov z postkoloniálnych štúdií. V úvode knihy *Feminism as World Literature (Feminizmus ako svetová literatúra)*, Robin Truth Goodman tvrdí, že „Svetová literatúra sa – na rozdiel od telesnej, imanentnej a domestikovanej ženskosti obrátenej dovnútra – spája s dielami, ktoré presahujú miestne trhy, tvoria zisk a priťahujú kritický záujem za hranicami svojich národných priestorov, kde vznikli, podobne ako medzinárodné obchodné zmluvy alebo mimovládne organizácie“ (2022, 2). Susan Sniader Lanser podobne konštatuje, že „komparatistika nie je veľmi otvorená globálnemu feminizmu, lebo do jej agendy patria hodnoty ako esteticizmus a kanonickosť, tradícia a trvácnosť, teória v zmysle kontinentálnej filozofie, literatúra ako intertext a jazyk ako základný aspekt porovnávania, čím posilňuje disciplinárnu ideológiu transcencie a jednoty“ ([1994] 2018, 284). Tieto previazané agendy nielenže opomínajú feministické skú-

manie, ale vytvárajú štruktúry, ktoré aktívne vylučujú písanie žien. Ako Lanser ďalej píše, svetová literatúra často „vylučuje z kánonu texty žien všetkých etník – a niektorých mužov –, ktoré nespĺňajú normy bielych mužov alebo sa viditeľne nepodobajú na tradičné texty“ (285).

Ideologické preferencie, ktoré Lanser identifikuje – tradícia a trvácnosť, teória v zmysle kontinentálnej filozofie, literatúra ako intertext a investícia do rovnakosti – diskvalifikujú písanie žien a zabraňujú im vstúpiť do svetového literárneho kánonu. Uprednostňovanie „diel overených časom“ marginalizuje nielen rozvíjajúce sa literatúry, ako je slovenská literatúra, ale aj literatúru písanú ženami, ktorá stáročia čelí prekážkam. Filozofické inklinovanie ku kontinentálnej teórii často delegitimizuje feministickú teóriu ako nedostatočne „globálnu“, „rigoróznú“ a „objektívnu“, keďže, ako píše Lanser, „porovnávací literárna veda stále chápe ‚teóriu‘ v eurocentrickom a maskulinistickom zmysle“ (286). Vysoká hodnota pripisovaná intertextualite prehliada fakt, že spisovateľky ako Etela Farkašová často vstupujú do intertextuálneho dialógu, ale nie vždy s dielami, ktoré už nadobudli dostatočný kultúrny kapitál na to, aby to bolo rozpoznateľné.¹ Navyše, rétorika univerzality, ktorá je pre niektoré teórie svetovej literatúry zásadná, sa síce odvoláva na „všeludské“ hodnoty, ale je vo svojej podstate androcentrická a replikuje to, čo Adrienne Rich nazýva „patrivincializmus“ alebo „patriochializmus“, teda predpoklad, že ženy sú podskupina a „mužský svet“ je ten „skutočný“ svet, že „patriarchát je ekvivalentom kultúry a kultúra ekvivalentom patriarchátu“ (1977, 16).

K definícii systematického vylučovania od Lanser by som ešte pridala dôraz disciplíny na národný štát. Hoci svetová literatúra pozná aj iné systémové jednotky – ako kmene, impériá, diaspóry, menšiny a hraničné zóny – národný štát zostáva jej ústredným organizačným princípom. Ako konštatuje Marko Juvan, „nedá sa poprieť, [...] národné hnutia a národné štáty sú najdôležitejšími hráčmi, aspoň ideologicky“ (2019, 15). Pokiaľ si však každá národná literárna tradícia určuje vlastné kritériá výberu, tak národné literatúry, štruktúrované podľa patriarchálnych noriem, majú tendenciu zo svojich kánonov vylučovať ženy, ako aj kvír a menšinové autorstvá. Chorvátsko-holandská autorka Dubravka Ugrešić si vyberá výrazne maskulínnu metaforu, keď píše, že „národné literatúry sú – nezávisle od (alebo možno ako výsledok?) globalizácie – v bojovom mode. Národné literatúry sú organizované ako futbalové mužstvá. Všetci hráči sú muži. Aj rozhodcovia“ (2014, nestr.). Napríklad na Slovensku je medzi 117 autormi zahrnutými v *Slovníku diel slovenskej literatúry 20. storočia* iba 12 žien (Majerek 2025, 276). Na druhej strane, Rafaľ Majerek uvádza na dôkaz liberalizácie slovenskej literatúry fakt, že najvýznamnejšiu slovenskú literárnu cenu Anasoft litera čoraz častejšie získavajú autorky, čo je dôkazom „rastu prestíže písania žien“ (276). Navyše, ak bude národný štát naďalej dominantným organizačným princípom svetovej literatúry, tak periférny status malých literatúr, ako je slovenská, neumožní skúmať iné možné roviny porovnávania. Intersekcionalný prístup k svetovej literatúre musí brať do úvahy mnohorako prepojené mocenské systémy, ktoré regulujú svetový literárny kánon.

Feministické intervencie do svetovej literatúry sa netýkajú iba latentnej predpokladnosti jej chápania, ale snažia sa aj o načrtnutie predstavy alternatívnej feministickej

literatúry. Goodman tvrdí, že „Feminizmus nepristupuje k svetovej literatúre ako k niečomu, čo je už sformované, a nie je iba ďalšou identitou, ktorá hľadá opakované potvrdenie v už etablovanej a kategorizovanej literárnej sfére. Feminizmus, naopak, destabilizuje svetovú literatúru zo svojej prirodzenej perspektívy demokratického, etického impulzu“ (2022, 17). Ak by sme len jednoducho pridali ženy do kánonu bez toho, aby sme skúmali kritériá, podľa ktorých bol vytvorený, nezmeníme štruktúrne podmienky, ktoré marginalizujú nielen ženy, ale aj autorov, ktorí sa neprispôsobujú tradíciám bielych mužov. Kniha *Feminism as World Literature* ukazuje, že feministické intervencie musia oživiť oslobodzujúce a demokratické impulzy feminizmu, aby rozbili orientalistické, eurocentrické a patriarchálne dimenzie univerzalistických modelov svetovej literatúry. Cieľom intersekcionalnej feministickej svetovej literatúry teda nie je len spestriť kánon. Feministická literárna veda musí transformovať základné disciplinárne predpoklady svetovej literatúry o hodnotách, uznaní a cirkulácii: decentrovať národný štát, odmietnuť trhový logiku globálnej čitateľnosti a zdôrazniť inakosť – rodovú, etnickú, jazykovú, okraja –, ktorú disciplína svetovej literatúry často prehliada v mene svetovej jednoty. Ako ukazuje prípadová štúdia o Etele Farkašovej a sonda do slovenského postsocialistického feministického hnutia, feministické intervencie do svetovej literatúry musia vziať do úvahy aj to, ako spisovateľky, najmä tie z marginálnych literárnych tradícií, ponímajú emancipačný potenciál svetovej literatúry.

SLOVENSKÝ FEMINIZMUS SA STRETÁVA SO SVETOM

Táto prípadová štúdia o slovenských feministických kruhoch 90. rokov poukazuje na možnosti transnárodnej cirkulácie textov meniť lokálne významy rodu, moci a identity, a tak odhaľuje dynamické pôsobenie globálnych feministických diskurzov na národné literárne a intelektuálne tradície, ako aj ich potenciál tieto tradície meniť. Feministické iniciatívy nevznikli v 90. rokoch na Slovensku v ideovom vákuu; naopak, špecifická československá historická skúsenosť „vyvlastnenej emancipácie“ a jej dozvuky mali vplyv na ich recepciu transnárodných feministických textov (Havelková – Oates-Indruchová 2014, 10). Tieto kontinuity a diskontinuity osvetľujú, ako slovenské autorky a filozofky lokálne reinterpretovali globálne feministické diskurzy, s ktorými sa stretli.

Súčasný feministický výskum vyvrátil krátkozraké interpretácie éry štátneho socializmu ako „časovo nerozlišenej z hľadiska rodovej rovnosti“ (6). Hana Havelková a Libora Oates-Indruchová v kolektívnej publikácii *The Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice* (2014; čes. *Vyvlastnený hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948 – 1989*, 2015) ukázali, ako nerovnomerný vývin rodovej rovnosti v západnej a východnej Európe spôsobil nečitateľnosť socialistických a postsocialistických rodových diskurzov v západnom akademickom prostredí. Pred Nežnou revolúciou socialistická paradigma ženskej emancipácie viac-menej diktovala limity diskusie o rode – termín rod (*gender*) sa však nepoužíval, hovorilo sa len o mužoch a ženách. Ako konštatujú Zuzana Kiczková a Etela Farkašová, západný „androgýnnny“ koncept emancipácie bol neprijateľný pre väčšinu žien, ktoré vnímali emancipáciu za štátneho socializmu ako „stra-

tu dôstojnosti pre ženy zredukované na zdroj lacnej pracovnej sily, ktorú sa dalo využívať kdekolvek bez ohľadu na špecifickú kvalifikáciu, požiadavky a ambície“ (1993, 87). Socialistický model, často charakterizovaný ako „nútená emancipácia“, neumožnil nezávislý feministický diskurz. Napriek tomu momenty liberalizácie – najmä v 60. rokoch – priniesli do socialistickej rodovej kultúry impulzy zvonka. Preklad knihy Simone de Beauvoir's *Le Deuxieme sexe* do češtiny (*Druhé pohlaví*, 1966) a slovenčiny (*Druhé pohlavie*, 1. zv. 1967, 2. zv. 1968) rozprúdil vášnivú intelektuálnu debatu. Na rozdiel od iných socialistických krajín sa kľúčové dielo de Beauvoir v Československu stalo mainstreamom; vyšlo niekoľko českých a slovenských edícií so súhrnným nákladom takmer 120 000 výtlačkov (Placáková 2020, 117). Hoci obdobie normalizácie (1969 – 1989) tieto debaty zastavilo a upevnilo konzervatívne rodové normy, feministické myšlienky sa ďalej šírili v „nekanonických“ priestoroch a vytvárali to, čo Petra Hanáková a Kateřina Zábrowská nazývajú „latentný feminizmus“ a Oates-Indruchová „proto-feminizmus“ (cit. podľa Havelková – Oates-Indruchová 2014, 16 – 18). Po roku 1989 sa tieto latentné formy feministického vedomia vynorili do verejného diskurzu a urýchlili prechod z totalitného na pluralistický rodový diskurz.

V roku 1993 vznikla v Bratislave feministická organizácia so zameraním na umenie, preklad, teóriu a aktivizmus ASPEKT, ktorá združila viaceré intelektuálky. ASPEKT od začiatku podporoval dôsledný akademický dialóg, organizoval feministický aktivizmus a pomocou kultúrneho feministického časopisu *Aspekt* nahrádzal desaťročia uzavretých hraníc publikovaním západných feministických diel, popri českých a slovenských autorkách (vychádzal ako slovensko-český časopis). Preklady diel ako „Mýtus krásy“ (1993, knižne 2000; *The Beauty Myth*, 1990) Naomi Wolf, „Pohlavie, ktoré nie je (jedno)“ (1994; *Ce Sexe qui n'en est pas un*, 1977) Luce Irigaray a „Smích Medúzy“ (1995; „Le rire de la Méduse“, 1975) Hélène Cixous boli, slovami Zuzany Kiczkovej, „fundamentálnou záležitosťou“, pretože zásadne urýchlili vývin feministického diskurzu na Slovensku a doplnili povinné čítanie pre študentstvo novootvoreného kurzu feminizmu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského (cit. podľa Cviková – Juráňová 2009, 45). Obnovený rodový diskurz tiež oživil záujem o „zabudnuté“ spisovateľky a filozofky, ako Simone de Beauvoir, ktorej práce sa „nanovo stávajú predmetom polemík v rámci feministickej teórie a literárnej vedy“ (Klementová 2002, 76). ASPEKT mal zásadný vplyv na prepojenie východného a západného feminizmu v 90. a nultých rokoch. Vydávaním prekladov literárnych a odborných diel prominentných feministických autoriek ASPEKT sprostredkoval slovenskému a českému čitateľstvu západný feminizmus a stal sa kľúčovým uzlovým bodom vo východno-západnej sieti európskeho feminizmu. V tomto zmysle feministická organizácia ASPEKT ako netypická sprostredkovateľka svetovej literatúry osvetľuje špecifickú dynamiku globálnej cirkulácie myšlienok.²

Cirkulácia textov priniesla potrebu hľadať v slovenčine adekvátne výrazové prostriedky pre novú terminológiu, okrem iného pre pojem *gender*, resp. odlišenie pojmov *sex* a *gender*. V publikácii *Feminizmy pre začiatočníčky: Aspekty zrodu rodového diskurzu na Slovensku* jej zostavovateľky a spoluzakladateľky a dlhoročné protagonistky činnosti ASPEKTU Jana Cviková a Jana Juráňová konštatujú:

Termín gender sme poznávali najmä prostredníctvom prekladov z nemeckého a hlavne anglického jazyka. V slovenčine sme postupne začali používať slovenský preklad tohto pojmu *rod*, čo znamená, že toto slovo získalo o význam viac. Toto pomenovanie v slovenčine bolo súčasťou udomácňovania feminizmov a rodovej perspektívy na Slovensku. Hľadanie adekvátnych výrazov v slovenčine bolo dôležité, pretože sme sa vo svojej práci na objavovaní a sprostredkovaní feminizmov veľmi často stretávali s výčitkou, že ide o import „cudzích“ (teda v našej spoločnosti) nepotrebných a nepoužiteľných prístupov a ideí. Predstava, že feminizmus je niečo „nenašské“, cudzie našim ženám, sa tradovala už od 19. storočia. (2009, 13 – 14)³

Toto jazykové „udomácňovanie“ feministického myslenia ponúka zaujímavý kontrast k „prekladovej vojne“, ktorú spôsobil nový anglický preklad *Le Deuxieme sexe* od Constance Borde a Sheily Malovany-Chevallier, o ktorej písala Emily Apter (2013, 157).⁴ Podľa Apter je táto polemika dôkazom nepreložitelnosti pojmov „sex“ a „gender“, ktoré kladú odpor „operatívnym princípom prekladu: ekvivalencie a nahraditeľnosti“ (157).

Chcem zdôrazniť, že prípad ASPEKT komplikuje tradičné modely svetovej literatúry, podľa ktorých sa literárny vplyv šíri jednosmerne, zo západných metropol do periférnych zón. Cviková a Juráňová tiež odmietajú názor, že slovenský feminizmus pasívne vznikol zo západných importovaných teórií: „Aj keď prvé impulzy na vznik feministického projektu prišli zo Západu – zo západnej Európy a USA – tieto impulzy neboli jediné“ (2009, 20). Na otázku novinárov, prečo sa identifikovali ako feministky, Cviková a Juráňová provokatívne odpovedali: „A prečo je na Slovensku tak veľa žien, ktoré sú konfrontované na jednej strane s každodennou realitou a na druhej strane s feministickými myšlienkami a nestali sa feministkami?“ (2009, 20) Ako táto odpoveď ukazuje, slovenský feminizmus vznikol nielen na základe impulzov zvonka, ktoré ASPEKT dával do obehu a popularizoval, ale aj preto, že boli „konfrontované [...] s každodennou realitou“. Cviková a Juráňová poukazujú na to, že mnohé slovenské ženy zažívali každodenný patriarchálny útlak a diskrimináciu, no napriek tomu odmietali označenie feministka. Treba tiež dodať, že stretávanie východného a západného feminizmu často viedlo k nepochopeniu: kým západné feministky propagovali zamestnanie ako spôsob emancipácie žien, ich východoeurópske náprotivky, ktoré zažili povinné zamestnanie v socialistickom systéme, odmietali tento princíp a snažili sa teoretizovať prácu na základe vlastnej skúsenosti (pozri Kiczková 1997). Takéto napätia medzi Východom a Západom poukazujú nielen na zložitosť transnárodného feminizmu, ale aj na kľúčové otázky svetovej literatúry: nerovnomerná cirkulácia myšlienok a spôsoby, ako lokálna história transformuje globálne paradigmy.

ETELA FARKAŠOVÁ: STALO SA

Dielo Etely Farkašovej umožňuje vhlad do globálneho obehu literatúry žien zo slovenskej perspektívy. Farkašová je autorkou poézie, prózy, románov a esejí, od roku 1972 vyučovala na Katedre filozofie Univerzity Komenského v Bratislave. Spolu s kolegyňami Zuzanou Kiczkovou a Marianou Szapuovou zohrávala kľúčovú úlohu v procese inštitucionalizácie feministického myslenia na Slovensku v 90. rokoch. Otvorili semináre feministickej filozofie a v roku 2001 založili Centrum rodových

štúdií na Univerzite Komenského ako prvé akademické pracovisko svojho druhu v krajine. Počas 90. rokov Farkašová prispievala do časopisu *Aspekt* článkami ako „Autobiografický subjekt ako téma diskusie“ (1997) a „Poznávajú ženy inak? O geneze, povahe a cieľoch feministických epistemológií“ (1998a; vyšiel v čísle *Aspektu* s témou Myslenie žien, ktoré spoluzostavila s Kiczkovou a Szapuovou). Farkašová tu tiež recenzovala prózy slovenských a zahraničných autoriek, napríklad Jany Juráňovej (2001a), Ulrike A. Kucera (1999), Virginie Woolf (2002) či Margaret Atwood (1998b), ako aj filozofické a sociologické práce (Farkašová – Szapuová 2002a, 2002b, 2002c). Okrem toho spolu s ďalšími iniciovala transkultúrnu spoluprácu, resp. zostavila viaceré antológie z diel slovenských a inojazyčných autoriek, ako napríklad prvú spoločnú antológiu próz slovenských a rakúskych autoriek *Zbližovanie* (1996; v nemčine neskôr *Annäherung*, 2001), s cieľom zvýšiť povedomie o slovenských autorkách⁵ v národných a transnárodných literárnych kontextoch.

Próza Etely Farkašovej *Stalo sa*, ktorá vyšla v roku 2005 v Knižnej edícii ASPEKT, skúma, ako cirkulácia textov napísaných ženami umožňuje transnárodnú feministickú solidaritu. Kniha zároveň problematizuje mnohé predpoklady dominantných modelov svetovej literatúry, najmä tie, ktoré uprednostňujú národné literatúry, lineárne genealógie alebo globálnu prestíž kánonov s mužskou dominanciou. *Stalo sa* dáva do popredia akt písania ako spôsob zachovávaní a prenášania zažitých skúseností žien ponad hranice, čím sa implicitne pýta, ako hlasy žien vstupujú do – alebo sú vylučované zo – svetového literárneho systému a aké alternatívne genealógie môžeme identifikovať, keď ženy vstupujú do dialógu s inými ženami.

Farkašová rámcuje toto skúmanie cez priame intertextuálne zmienky o textoch Annie Ernaux. *Stalo sa* začína citátom z jej románu *Une femme* (1987; v slov. preklade Kataríny Bednárovej *Žena*, 1992), ktorý tvorí epigraf: „... ak sa chcem maximálne priblížiť k matkinmu životu, k pravde o ňom, musím sa o to pokúsiť cez literatúru...“ (2005, 6). Text Annie Ernaux – autobiografická rekonštrukcia života jej matky, ktorý determinovali interseksionálne obmedzenia triedneho a rodového útlaku vo Francúzsku 20. storočia – prepája osobné pamäti so spoločenskou históriou v záujme zachytiť potlačené hlasy žien robotníckej vrstvy. Cez túto intertextuálnu súvislosť Farkašová umiestňuje *Stalo sa* do alternatívneho rodokmeňa ženského písania, ktoré privileguje medzigeneračnú pamäť a matrilineárne dedičstvo; tieto autorka považuje za špecificky ženskú tradíciu autobiografického písania (1997). Podobne ako Ernaux aj Farkašová prezentuje písanie ako akt uchovávaní a prepisovania: dcérine spomienky sú prepletené potajomky nahrávanými prepismi orálnej histórie matky, ktoré tvoria medzigeneračný palimpsest ženských hlasov. Táto textová archeológia matkinho života sa simultánne stáva procesom sebaobjavovania pre dcéru, ktorá v akte rozprávania znova nachádza vlastnú subjektivitu, čím odhalí prepletené identity matky a dcéry. Cez takéto intertextuálne pozicionovanie Farkašová demonštruje nielen oboznámenosť so súčasnou francúzskou literatúrou, ale zároveň presadzuje svoju pozíciu v svetovej literatúre ako žena – nie cez vstup do dominantného kánonu, ale cez solidaritu naprieč jazykmi, históriami a zažitými skúsenosťami žien.

Písanie alternatívneho rodokmeňa literatúry žien je stratégiou, ktorou Etela Farkašová a jej súčasníčky problematizujú mužsky dominované normy a žánrové kon-

vencie národného literárneho kánonu. Napriek tomu, že Farkašovej projekt redefinuje hranice kultúrnej legitimacy, zároveň riskuje marginalizáciu žien tým, že ich situuje mimo etablovaných literárnych hierarchií. Na jednej strane alternatívne rodokmene umožňujú slovenským autorkám získať azda väčšiu viditeľnosť, ako im poskytuje domáca patriarchálna literárna tradícia. Na druhej strane však vyvstáva otázka, či to neprispieva k izolovanosti spisovateľiek a neoberá ich o šancu na budovanie vplyvu. V tomto kontexte Veronika Wöhrer spomína, že slovenské feministky v 90. rokoch často vnímali vyčlenenie z filozofického a kultúrneho mainstreamu negatívne a obávali sa, že texty žien budú nepochopené a vyčlenené zo širšieho intelektuálneho diskurzu, iné to považovali za „dočasnú enklávu, v ktorej sa ženy môžu vzájomne podporovať, rozvíjať teoretické rámce a posilňovať svoje sebedomie“ (2003, nestr.). Tieto „enklávy“ mapovali alternatívnu akademickú a kultúrnu geografiu pre vznik nových foriem spolupráce a výskumu.

Farkašovej intertextuálne spriaznenie s románom Annie Ernaux môže pripomínať difúzny model svetovej literatúry, podľa ktorého sa západné umelecké postupy šíria na perifériu. Takéto čítanie však reprodukuje presne tie predpoklady, ktoré ponúka model svetovej literatúry Pascale Casanova, keď autori a autorky z periférií strategicky adaptujú estetické formy prijaté z Paríža, symbolického hlavného mesta literatúry, často s „exotickým“ ozvláštnením, aby si zaistili uznanie (2007). Farkašovej *Stalo sa* však odmieta takúto koncepciu. Miesto toho, aby si od Ernaux ako „predstaviteľky svetového literárneho centra“ požičala hotovú formu, Farkašová vytvára iný model autorstva, založený na kolegiálnosti, solidarite a spolupráci naprieč kultúrami. Jej odkazovanie na Ernaux nie je aktom skláňania sa pred kánonom, ale gestom spolupatričnosti, ktoré signalizuje príležitosť pre spoločné genealógie literatúry žien naprieč Východom a Západom, bez nutnosti pohltenia jednej druhou. *Stalo sa* tak problematizuje kritériá „svetovosti“ dominantnej paradigmy svetovej literatúry a navrhuje etiku intertextuálnej „príbuznosti“, ktorá privileguje starostlivosť, pamäť a dialóg namiesto súťaže, originality a metropolitného uznania. Takáto feministická rekonfigurácia svetovej literatúry odhaľuje rodovo podmienené hierarchie, ktoré štruktúrujú kánon. Naznačujú, že písanie žien cirkuluje podľa alternatívnej logiky, ktorá nepotvrďuje, ale destabilizuje hierarchie svetovej literatúry.

Farkašovej pátranie po intertextuálnom „príbuzenstve“ sa týka nielen Annie Ernaux, ale aj nemenovanej rakúskej poetky, tiež autorky biografickej práce o matke, s ktorou si Farkašová vymieňa listy.⁶ Keď objaví text rakúskej poetky, autofiktívna rozprávačka románu *Stalo sa* konštatuje svoj „údiv, ale aj radosť nad toľkou pocitovou podobnosťou“ (2005, 86). Keď rozprávačka neskôr spomína na starostlivosť o chorú matku a uvažuje „o zvláštnom procese tajuplného znovuspojenia, ktoré vyvolala táto smrť“, znovu si prečíta verše rakúskej poetky o písaní ako o seanse s mŕtvou: „opäť žena píšuca o smrti svojej matky, o zvláštnom procese tajuplného znovuspojenia, ktoré vyvolala táto smrť, listujem v rukopise rakúskej poetky, opäť text ako rozhovor s mŕtvou, ako cestička k nej, básnenie ako spojivo, písanie ako nachádzanie toho, čo inak nemožno nájsť“ (159 – 160). Slovo *opäť*, zopakované dvakrát, zdôrazňuje iteratívny charakter písania žien o smrti svojich matiek. Farkašová neodsudzuje túto repetitívnosť ako derivatívnu a monotónnu; naopak, cení si, že potvrdzuje ženskú

skúsenosť, ktorá umožňuje solidaritu naprieč národmi a jazykmi. Text rakúskej poety je ďalším prepojením so spektrom príbehov písaných ženami, ktoré skúmajú emocionálne prepojenie medzi matkami a dcérami a transformujú súkromný smútok a spomienku na literatúru s globálnou rezonanciou.

Toto pozitívne vnímanie repetitívnosti je protiváhou vytrvavej kritiky svetovej literatúry v 21. storočí. Tim Parks (2010) a iní kriticky vnímajú to, čo nazývajú homogenizáciou literatúry v globalizovanom svete: medzinárodné romány sú vraj ploché, vzájomne zameniteľné a pozbavené svojej národnej špecifickosti. Podľa Karoliny Watroba (2018) táto kritika zavádzajúco spája dva rôzne argumenty: politickú kritiku globalizácie na jednej strane a estetické sudy na strane druhej. Akademické odsudzovanie tzv. populárnej svetovej literatúry je často výrazom eurocentrického elitizmu, maskovaného geopolitickými termínmi a moralistickým jazykom (Shi 2020, 21). Z tejto perspektívy sa repetitívne transnárodné texty žien o smútení môžu zdať predvídateľné, a preto sú označované za „nízku literatúru“. Farkašová sa však na túto repetitívnosť pozerá inak: vidí ju ako feministické gesto potvrdenia skúsenosti iného človeka a nástojí na tom, že podobnosť pocitov naprieč kultúrami a štátnymi hranicami nezmenšuje estetickú hodnotu, ale potvrdzuje rodovú solidaritu.

Táto transnárodná rezonančná sieť medzi Annie Ernaux, rakúskou poetkou a Farkašovou sa napokon odzrkadlí aj v rozprávačkinom vlastnom rodinnom archíve ženského písania. Rozprávačka explicitne spája pocit porozumenia, ktorý získava z príbehov písaných ženami, s príbehom svojej matky, ktorá tiež hľadá inšpiráciu v literatúre žien a o ženách. Ako desaťročná počas choroby prečítala v posteli *Moje deti* (1923) Eleny Maróthy-Šoltésovej a životopis Marie Curie; obidve knihy mali na mladé dievča blahodarný účinok: „však to stálo za to, prečítať si o tých ženách, [...] boli to silné ženy, veľké, vieš, dodala tak trochu ostýchavo, pomáhalo mi, keď som na ne kedysi myslela, keď som si ich predstavovala“ (2005, 178). Rozprávanie explicitne stavia do kontrastu matkine spomienky na detstvo s rozprávačkiným pocitom rozpletania „tkanín, uzlov, ôk“ (176), keď si prezerá staré rodinné fotoalbumy. Intimita „dávnej, zložito štruktúrovanej siete“ rodiny sa v jej povedomí spája so spisovateľkou Elenou Maróthy-Šoltésovou, kľúčovou postavou slovenského ženského hnutia, a nositeľkou Nobelovej ceny Marie Curie (178). Metafora tkania evokuje tradičné ženské umenie často degradované na „remeslo“ v maskulínných hierarchiách tvorby a zároveň vyjadruje epistemológiu postavenú na vzťahoch, kontinuite a starostlivosti. Tkanie sa stáva feministickou poetikou vytvárania poznania, ktoré uprednostňuje vzájomné prepojenie pred hierarchiou, pričom ženské tvorivé písanie situuje do rodokmeňa konkrétnych žien a ich tiel, a nie do teoretickej akademickej debaty. Ústrednú pozíciu v tejto sieti zastáva Elena Maróthy-Šoltésová. Ako jedna zo zakladateľiek prvého slovenského ženského spolku Živena a významná postava počiatkov slovenskej ženskej literatúry predstavuje v príbehu jedinú explicitne slovenskú postavu v transnárodnej konštelácii žien. Jej zaradenie zakotvuje globálny rodokmeň spisovateľiek do lokálnej, historickej tradície ženského aktivizmu a písania. Umiestnením Maróthy-Šoltésovej vedľa Marie Curie rozprávačka pripomína slovenskú feministickú minulosť a prezentuje ju ako integrálnu súčasť intelektuálnej

histórie európskych žien. Týmto spôsobom transformuje marginálnu kultúru na súčasť európskej kultúry a priestor plodného prepojenia.

V tomto zmysle *Stalo sa* destabilizuje ďalšiu dichotómiu diskurzu o svetovej literatúre: niektoré diela sú hodnotené pozitívne ako nepreložiteľné, iné negatívne ako ľahko prenosné do inej kultúry. Rebecca Walkowitz konštatuje, že kritici často chvália texty, ktoré vzdorujú prekladu a znevažujú prenosné texty za to, že sa „zmierili s logikou prenosnosti a obetovali estetickú inováciu za komerčný úspech, vzdali sa lokálnej identity v mene globálnej výmeny“ (2015, 31). Farkašovej román odporuje tejto schéme a nástojí na tom, že preložiteľnosť a cirkulácia nie sú automaticky znakom estetického kompromisu, ale predovšetkým afektívneho potenciálu textu a rezonancie s globálnym čitateľstvom. Dalo by sa povedať, že Farkašová podporuje univerzálne ľudské hodnoty, podobne ako niektoré modely svetovej literatúry.

Jednou z ústredných tém románu *Stalo sa* je aj preklad, nie iba ako praktická nevyhnutnosť, ale aj ako metafora nedokonalého prenosu myšlienok, ktoré sú súčasťou transnárodnej literárnej výmeny. Na začiatku príbehu rozprávačka žiada svojho manžela V., aby preložil román *Une femme* Annie Ernaux, lebo „najmä teraz sa mi zdá nesmierne dôležité vedieť, ako si s tým poradila iná žena...“ (2005, 51). Dotkne sa jej, „s akou prudkosťou muž v prvom okamihu zareaguje“ (51) a odmietne jej žiadosť ako nezmysel. No napokon jej po večeroch prekladá. Rozprávačka síce komentuje nedostatočnosť tohto hrubého prekladu – „nedáva adekvátnu predstavu o kvalite prózy, je trhaný, prerušovaný, krátený“ –, ale napriek tomu hovorí: „no aj tak je to pre mňa vzrušujúce“ (51). Hrubosť prekladu nie je pre ňu prekážkou, naopak, nedokonalosť zdôrazňuje, že preklad nie je o ekvivalencii, ale o afektívnom prenose. Vhlady Ernaux do písania, smútenia a matrilinéarneho dedičstva sú pre ňu omnoho dôležitejšie ako vernosť francúzštine. Preklad je v próze *Stalo sa* vnímaný ako akt solidarity, a to aj v prípade amatérskeho prekladateľa. Táto epizóda rezonuje so skoršou spomienkou z rozprávačkinho detstva, keď pre svoju matku preložila Rilkeho poéziu do slovenčiny. Školské cvičenie sa stáva formatívnym momentom zdieľanej intimity; akt prekladu spojí matku a dcéru v krehkom, no zmysluplnom momente jazykovej výmeny. Farkašová vytvára paralelu medzi týmito dvomi epizódami – dieťa v role prekladateľky pre matku a manžel v role prekladateľa pre manželku. Oba momenty dávajú do popredia preklad nie ako majstrovstvo alebo priehľadnosť, ale ako nedokonalý alebo dokonca neúspešný akt, ktorý napriek tomu umožňuje prepojenie. Cez tieto scény Farkašová problematizuje diskurz svetovej literatúry, ktorý kladne hodnotí „ťažko preložiteľný text“ ako nositeľa excelentnosti, a podceňuje ľahko preložiteľné alebo nedokonale preložené texty ako znak literárnej podradnosti. V knihe *Stalo sa* nie je amatérsky, fragmentovaný preklad zlyhaním, ale mediátorom: pripomína, že aj nedokonalý, provízorný preklad, alebo dokonca preklad z druhej ruky môže byť nositeľom afektívnej energie.

Stalo sa zároveň dáva do popredia napätia a limity feministickej svetovej literatúry. Farkašovej intertextualita s Annie Ernaux alebo rakúskou poetkou sú gestom kolegiality a solidarity, no zároveň replikujú latentný eurocentrizmus svetovej literatúry. Tento problém je najviditeľnejší v intertextuálnej narážke na poviedku Rohintona Mistryho „Condolence Visit“ zo zbierky *Tales From Firozsha Baag* z roku 1987. Roz-

právačka vytvára paralelu medzi vlastným priestupkom – tajné nahrávanie matkinej orálnej histórie – a nerešpektovaním smútočných rituálov zoroastrizmu u Mistryho hrdinky (ktorá zapáli olejovú lampu aj vtedy, keď to nie je dovolené), čím nezámerné vymazáva kultúrne rozdiely v mene zdieľanej kategórie „ženskej neposlušnosti“. Jej prerozprávanie Mistryho textu však kvôli zdôrazneniu aktu ženskej neposlušnosti skrátilo príbeh a odstránilo detailné popisy komunity Parsi v Bombaji. Týmto spôsobom sa prejavuje tendencia svetovej literatúry homogenizovať a vymazávať kultúrne špecifiká. Z tohto pohľadu rozprávačka spácha kardinálny hriech svetovej literatúry – vymaže kultúrne rozdiely v mene preložiteľnosti. V tomto zmysle intertextuálny odkaz na poviedku „Condolence Visit“ osvetľuje riziká feministickej svetovej literatúry a jej predpoklady o univerzalite ženskej skúsenosti.

Treba však dodať, že Farkašová si je vedomá rozporuplnosti globalizácie. Jej próza *Záchrana sveta podľa G.* z roku 2002, ktorej prepracované a rozšírené vydanie vyšlo v roku 2022, explicitne problematizuje existenčné úzkosti vytvorené globálnou prepojenosťou. Kým *Stalo sa* zdôrazňuje možnosti transnárodnej solidarity, *Záchrana sveta podľa G.* kladie do popredia dislokáciu, odcudzenie a etické dilemy globalizácie. Ak ich čítame spolu, je zrejmé, že Farkašová neobhaja oslavný model feministickej svetovej literatúry, ale skúma jeho rozpory: simultánnu nevyhnutosť a nemožnosť prekladu individuálnych pocitov do univerzálneho feministického idiomu.

ZÁVER

Kritika konceptov svetovej literatúry často prehliada úprimnú ambíciu autorov a autoriek z periférie zúčastňovať sa na globálnom dialógu. Ako naznačuje Saussyho provokatívna otázka – „Odkiaľ máme túto predstavu a aký vplyv na nás ešte stále má?“ –, túžba po svetovosti neodchádza, ani keď sa konfrontuje s kritikou „svetovosti“. Literárna veda by nemala odmietať túto ambíciu ako jednoducho naivnú alebo sebadeštruktívnu. Ako sa pokúsila ukázať táto prípadová štúdia, autorky ako Etela Farkašová vyznačujú tieto alternatívne genealógie (a vytvárajú antológie) literatúry písanej ženami v snahe prekonať patriarchálne národné literárne kánony. Hoci alternatívne kánony ženskej literatúry, ktoré si predstavujú slovenské feministické autorky, sa úplne nevyhnú štruktúrnym rozporom svetovej literatúry – ako sú napríklad jej latentný eurocentrismus a tendencia homogenizovať –, vízia ženskej svetovej literatúry z pera slovenských feministiek ukazuje potenciál rekonceptualizovať hegemónické predstavy o svetovej literatúre z periférnej a feministickej perspektívy.

Preložila Dobrota Pucherová

POZNÁMKY

- ¹ Dielo Jany Juráňovej zasa často odvážne vyzýva kánonických slovenských spisovateľov.
- ² Pozri aj aj Hostová et al. 2025.
- ³ Pozri aj Cviková 2014, 41 – 45.
- ⁴ Preklad knihy *Druhé pohlavie* Simone de Beauvoir má v československom kontexte rovnako kontroverznú históriu (pozri Pichová 2021).

- ⁵ Konkrétne zo ženskej organizácie Spolku slovenských spisovateľov Klubu slovenských prozaičiek Femina, ktorý spoluzakladala.
- ⁶ Farkašová poskytuje dostatok kontextových indícií, aby bolo možné identifikovať túto autorku ako rakúsku spisovateľku Ilse Aichinger.

LITERATÚRA

- Apter, Emily S. 2013. *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*. Londýn: Verso.
- Brouillette, Sarah. 2007. *Postcolonial Writers in the Global Literary Marketplace*. Londýn: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230288171>.
- Casanova, Pascale. 2007. *The World Republic of Letters*. Prel. M. B. DeBevoise. Cambridge: Harvard University Press.
- Cixous, Hélène. 1995. „Smích Medúzy.“ Prel. Hana Hájková. *Aspekt: Žena a moc* 2 – 3: 12–19.
- Cviková, Jana. 2014. *Ku konceptualizácii rodu v myslení o literatúre*. Bratislava: ASPEKT – Ústav svetovej literatúry SAV.
- Cviková, Jana – Jana Juráňová, eds. 2009. *Feminizmy pre začiatočníčky: Aspekty zrodu rodového diskurzu na Slovensku*. Bratislava: ASPEKT.
- Farkašová, Etela. 1997. „Autobiografický subjekt ako téma diskusie: K niektorým aspektom písania jeho/jej vlastného života.“ *Aspekt: Ženské telo II* 3: 164 – 172.
- Farkašová, Etela. 1998a. „Poznávajú ženy inak? O genéze, povahe a cieľoch feministických epistemológií.“ *Aspekt: Myslenie žen* 1: 111 – 123.
- Farkašová, Etela. 1998b. „Margaret Atwood: Nevesta zbojníčka.“ *Aspekt: Násilie I* 3: 199 – 202.
- Farkašová, Etela. 1999. „Ulrike A. Kucera: Die Gottesanbeterin.“ *Aspekt: Násilie II* 1: 199 – 200.
- Farkašová, Etela. 2001a. „Jana Juráňová: Utrpenie starého kocúra.“ *Aspekt: D(r)ámy* 2: 249 – 251.
- Farkašová, Etela. 2001b. *Po dlhom mlčaní*. Bratislava: ASPEKT.
- Farkašová, Etela. 2002. „Virginia Woolf: Tri guiney.“ *Aspekt: Telo sa stalo slovom* 1: 211 – 215.
- Farkašová, Etela. 2005. *Stalo sa*. Bratislava: ASPEKT.
- Farkašová, Etela. 2020. *Záchrana sveta podľa G*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov.
- Farkašová, Etela – Zuzana Kiczková. 1993. „The Emancipation of Women: A Concept that Failed.“ Prel. Mark Shaffer. In *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, eds. Nanette Funk – Magda Mueller, 84 – 94. Londýn: Routledge.
- Farkašová, Etela – Zdenka Becker, eds. 1996. *Zbližovanie: Antológia poviedok rakúskych a slovenských prozaičiek*. Bratislava: Vydavateľstvo H&H.
- Farkašová, Etela – Marianna Szapuová. 2002a. „Carol Gilliganová: Jiným hlasem.“ *Aspekt: Telo sa stalo slovom* 1: 219 – 223.
- Farkašová, Etela – Marianna Szapuová. 2002b. „Drucilla Cornell: At the Heart of Freedom.“ *Aspekt: Telo sa stalo slovom* 1: 223 – 228.
- Farkašová, Etela – Marianna Szapuová. 2002c. „Foucault očami feministických filozofiek.“ *Aspekt: Telo sa stalo slovom* 1: 247 – 255.
- Goodman, Robin Truth, ed. 2023. *Feminism as World Literature*. New York: Bloomsbury Academic.
- Havelková, Hana – Libora Oates-Indruchová. „Expropriated Voice: Transformations of Gender Culture under State Socialism; Czech Society, 1948–89.“ In *The Politics of Gender Culture under State Socialism*, eds. Hana Havelková – Libora Oates-Indruchová, 3 – 27. Londýn: Routledge.
- Hostová, Ivana – Eva Spišiaková – Marianna Bachledová – Natália Tyšš Rondziková – Igor Tyšš – Róbert Novotný – Richard Gramanich Štromajer. 2025. „Beyond the Market: Translation and Cultural Resistance in Slovak Periodicals.“ *World Literature Studies* 17, 3: 109 – 131. DOI: <https://doi.org/10.31577/WLS.2025.17.3.10>.
- Huggan, Graham. 2001. *The Postcolonial Exotic: Marketing the Margins*. Londýn: Routledge.
- Irigaray, Luce. 1994. „Pohlavie, ktoré nie je (jedno).“ Prel. Jana Truhlářová. *Aspekt: Feminizmy* 2: 14 – 16.
- Juvan, Marko. 2019. *Worlding a Peripheral Literature*. Singapore: Palgrave Macmillan.

- Kiczková, Zuzana. 1997. „Vzájomný vzťah medzi verejnou a súkromnou sférou z pohľadu žien.“ *Aspekt: Ludské práva* 1: 189 – 196.
- Klementová, Viera. 2002. „Simone de Beauvoir na Slovensku.“ *Kritika & Kontext* 7, 1: 72 – 77.
- Lanser, Susan Sniader. [1994] 2018. „Compared to What? Global Feminism, Comparatism, and the Master’s Tools.“ In *Borderwork: Feminist Engagements with Comparative Literature*, ed. Margaret R. Higonnet, 280 – 300. Ithaca – Londýn: Cornell University Press.
- Majerek, Rafał. 2025. „Women’s Writing and Social Change.“ In *Home and the World in Slovak Writing: A Small Nation’s Literature in Context*, ed. Katarina Gephardt – Charles Sabatos – Ivana Taranenková, 276 – 310. Montreal: McGill-Queen’s University Press.
- Maróthy-Šoltésová, Elena. [1923] 1952. *Moje deti*. Martin: Matica slovenská.
- Mistry, Rohinton. 2006. *Tales from Firozsha Baag*. London: Faber and Faber.
- Mukherjee, Ankhi. 2014. *What Is a Classic? Postcolonial Rewriting and Invention of the Canon*. Stanford: Stanford University Press. DOI: <https://doi.org/10.11126/stanford/9780804785211.001.0001>.
- Parks, Tim. 2010. „The Dull New Global Novel.“ *The New York Review of Books*. Dostupné na: <https://www.nybooks.com/online/2010/02/09/the-dull-new-global-novel/> [cit. 9. 9. 2025].
- Placáková, Marianna. 2020. „Debata o českém překladu *Druhého Pohlaví* Simone De Beauvoir.“ *Kontradikce: Časopis pro kritické myšlení* 4, 1: 113 – 124.
- Rich, Adrienne. 1977. *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. Londýn: Virago.
- Saussy, Haun. 2017. „The Three Futures of World Literature.“ *Canadian Review of Comparative Literature/Revue Canadienne de Littérature Comparée* 44, 3: 397 – 406.
- Shi, Flair Donglai. 2020. „Introduction: A Manifesto for Critical World Literature Studies.“ In *World Literature in Motion: Institution, Recognition, Location*, eds. Gareth Guang Ming Tan – Flair Donglai Shi, 13 – 42. Stuttgart: ibidem Verlag.
- Ugrešić, Dubravka. 2014. *Europe in Sepia*. Prel. David Williams. Rochester: Open Letter.
- Walkowitz, Rebecca L. 2015. *Born Translated: The Contemporary Novel in an Age of World Literature*. New York: Columbia University Press.
- Watroba, Karolina. 2018. „World Literature and Literary Value: Is ‘Global’ The New ‘Lowbrow’?“ *Cambridge Journal of Postcolonial Literary Inquiry* 5, 1: 53 – 68. DOI: <https://doi.org/10.1017/pli.2017.41>.
- Wöhrrer, Veronika. 2003. „Spôsob hovorenia o feminizme na Slovensku ako o činnosti by som nazvala ‚doing feminist‘.“ *Aspekt.com*. Dostupné na: <http://archiv.aspekt.sk/desat.php?desat=47> [cit. 25. 2. 2025].
- Wöhrrer, Veronika. 2003 – 2004. „Feministický výskum a rodové štúdiá na Slovensku: Pohľad z Viedne.“ Prel. Daniela Humajová. *Aspekt* 1: 192 – 194.
- Wolf, Naomi. 1993. „Mýtus krásy.“ Prel. Jana Juráňová (digest). *Aspekt: Mýtus krásy* 1: 6 – 12.